

Շողեր Պողոսյան Անուշ Սարգսյան

ՉԻԼԻ «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՐԱՇՔԸ»

Ընդհանուր տեղեկատվություն¹

Բնակչություն՝	18 մլն
Տարածք՝	756.102 կմ ²
Մայրաքաղաք՝	Սանտյագո (5,2 մլն)
Պետական միջին աշխատավարձ՝	1021 ԱՄՆ դոլար
Գործազրկության մակարդակ՝	6.7%
Գնաճ՝	2.6%
Կյանքի միջին տևողություն՝	80 տարի
Բնակչության միջին տարիք՝	33,7 տարի
Կենսաթոշակային տարիք՝	65/60 տարեկան
Միջին կենսաթոշակի չափը՝	250 ԱՄՆ դոլար
Եկամտահարկ՝	5-ից 40%
ՀՆԱ՝	247 միլիարդ ԱՄՆ դոլար

Լեռածություն

Չիլին Լատինական Ամերիկայի ամենաարագ զարգացող տնտեսություններից է և տասնամյակներ շարունակ համարվել է տարածաշրջանի տնտեսական օազիս, իսկ Համաշխարհային բանկի կողմից բազմիցս անվանվել է տարածաշրջանի ամենակայուն տնտեսությունը: Չիլիի տնտեսական հեղափոխության կամ այսպես կոչված հրաշքի վերաբերյալ կարծիքները տարբեր են և հաճախ խիստ իրարամերժ: Ըստ որոշ հետազոտողների՝ երկրում որևէ տնտեսական հրաշք չի եղել, քանի որ Պինոչետի իշխանության գալուն հաջորդող տարիներին նախորդող տարիների համեմատությամբ աղքատության նվազեցում չի գրանցվել: «Չիլիի հրաշք» անվանումը տրվել է ամերիկացի տնտեսագետ, Նոբելյան մրցանակակիր Միլթոն Ֆրիդմանի կողմից: Վերջինիս՝ ազատ շուկայական տնտեսության փիլիսոփայությամբ տպավորված՝ Չիկագոյի տղաները (չիլիացի ուսանողներ, որոնք մեկնել էին ԱՄՆ Չիկագոյի համալսարան, որտեղ ուսումնասիրում էին մոնետարիզմը, որը ենթադրում էր, որ պետությունը պետք է հնարավորինս չմիջամտի շուկայի կարգավորմանը՝ բացառությամբ փողի առաջարկի կառավարմանը) կյանքի կոչեցին Ֆրիդմանի տեսության դրույթները Չիլիում:

Մինչև 1973 թ. Չիլին երկար տարիներ եղել է ժողովրդավարական պետություն: 1960-ականներին Չիլիի արտահանման գերակշիռ մասը կազմում էր պղինձը (կեսից ավելին), ինչը ահռելի կախվածության մեջ էր դնում տնտեսությունը պղնձի համաշխարհային գների տատանումներից: Պղնձի արդյունահանում իրա-

¹ <https://visasam.ru/countries/chili>

կանացնող ձեռնարկությունների զգալի մասը օտարերկրյա կապիտալով էին, ինչի արդյունքում նրանց եկամուտների գերակշիռ մասն արտահոսում էր երկրից դուրս: Պղնձարդյունաբերությունն այստեղ սկիզբ է առել հենց ԱՄՆ-ից ներկրված տեխնոլոգիաների և ֆինանսական միջոցների շնորհիվ: Արդյունաբերության 1/6-ը գտնվում էր օտարերկրյա (գլխավորապես ԱՄՆ-ի) կապիտալի հսկողության ներքո: 1960-ականների Չիլիին բնորոշ էին մենաշնորհները տնտեսության բոլոր հատվածներում (248 ձեռնարկություններ վերահսկում էին տնտեսության բոլոր հատվածները, որոնց 17%-ին պատկանում էր ընդհանուր ակտիվների 78%-ը, ֆերմաների 2%-ին պատկանում էր հողատարածքների 55%-ը, ԱՄՆ երեք ձեռնարկություններ վերահսկում էին պղնձի արտադրությունը, նմանատիպ իրավիճակ էր նաև առևտրի, ֆինանսական և մյուս հատվածներում): Նմանատիպ մոնոպոլացումը պետության ուղղորդված քաղաքականության արդյունք էր՝ ներառելով տարատեսակ հարկային, մաքսային, վարկային բնույթի արտոնությունների տրամադրումը: Օտարերկրյա ձեռնարկությունների՝ մեծ ծավալով ներկայությունը նպաստում էր երկրի տեխնոլոգիական կախվածությանը: Բնակչության ամենաաղքատ 10%-ին բաժին էր ընկնում համախառն եկամուտի 1,5%, իսկ ամենահարուստ 10%-ին՝ 40,2%-ը¹: 1970-ականների սկզբին բնորոշ էին անդադար գործադուլները, սպառողական ապրանքների դեֆիցիտը, ինֆլացիայի խիստ բարձր մակարդակը՝ մինչև 600%: 1970 թ. երկրում նախագահ էր ընտրվել Սալվադոր Ալիենդե, որն էլ ձեռնամուխ եղավ պղնձի հանքերի, ինչպես նաև օտարերկրացիներին պատկանող այլ սեփականության ազգայնացմանը՝ բնականաբար առաջացնելով օտարերկրյա ներդրողների դժգոհությունը: ԱՄՆ կողմից Չիլիի նկատմամբ մի շարք տնտեսական պատժամիջոցների, ինչպես նաև պղնձի համաշխարհային գների անկման հետևանքով էլ ավելի վատթարացավ Չիլիի տնտեսության վիճակը:

1973 թ. իշխանության եկած Պինոչետը մասնավորեցրեց Ալիենդեի կողմից ազգայնացված ձեռնարկությունները: 1975-ից սկսած Չիլիի տնտեսության կառավարումն անցավ Չիկագոյի տղաների լիակատար հսկողության տակ: Մի շարք ոլորտներում անցում կատարվեց նեոլիբերալիզմին, որը ենթադրում էր արտաքին առևտրի ազատականացում, նախկինում ազգայնացված ձեռնարկությունների մասնավորեցում, ազատ շուկայական գներ և պետության սահմանափակ միջամտություն:

Պինոչետի օրոք Չիլին ձեռք բերեց միջազգային հանրության կողմից ճանաչում, ինչը մեծացրեց երկրի ներդրումային գրավչությունը: Չիլիի տնտեսության համար ներկայացված էր շուկային թերապիայի նախագիծ, որը ենթադրում էր արտաքին առևտրի ամբողջական ազատականացում, փողի զանգվածի և պետական ծախսերի կտրուկ կրճատում և շուկայի կարգավորման բացառում: Շուկային թերապիայի կողմնակից էին նաև Համաշխարհային բանկն ու Արժույթի միջազգային հիմնադրամը՝ այն որպես փոխառությունների տրամադրման

¹ Larrain F., Meller P.. The Socialist-Populist Chilean Experience, 1970-1973, The macroeconomics of populism in Latin America, Chicago: University Of Chicago press, 1991 (175-222)

անհրաժեշտ նախապայման դնելով¹: Չիլին կարծես լաբորատոր փորձարկումների օբյեկտ դարձավ. որևէ այլ երկիր չէր համաձայնել շուկային թերապիայի իրականացմանը այդչափ կտրուկ և ընդգրկուն կերպով: Սկզբում ձեռնարկված քայլերը բերեցին տնտեսական ծանր վիճակի՝ ինֆլյացիա, գործազրկություն, դեֆիցիտ, սակայն 1982 թ. Չիլին աստիճանաբար սկսեց վերականգնվել: Եվ արդեն 1984 թ. երկրում սկսեց գրանցվել տնտեսական կայուն աճ: 1985-1997 թթ. ընդունված է անվանել Չիլիի «ոսկե ժամանակաշրջան», երբ ՀՆԱ-ի տարեկան աճը միջինը կազմում էր 7.1%²:

Կիրթ հարկաբյուջետային քաղաքականությունը և պահուստները պաշտպանում են Չիլիին Չինաստանի տնտեսության զարգացման տեմպերի հնարավոր անկումից: Բայց Լատինական Ամերիկայի մնացած մասը շատ կախված է ԶԺՀ-ից: Inter-American Development Bank-ի գնահատականների համաձայն՝ Չինաստանի ՀՆԱ-ի աճի տեմպի 1% անկումը (IADB մոդելում համապատասխանում է արդյունաբերական մետաղների գների 10% նվազմանը) կհանգեցնի Արգենտինայում ՀՆԱ-ի 1,6% անկմանը, Վենեսուելայում՝ 1,4%, Պերուում՝ 0,5%, Կոլումբիայում՝ 0,4% և Չիլիում՝ ՀՆԱ-ի ընդամենը 0,1% անկմանը³:

Երկիրը գործնականում քանդել է բաշխիչ կենսաթոշակային համակարգը, կրթությունն ու առողջապահությունը մասնավորեցվել են⁴:

Կենսաթոշակային համակարգ

Առաջին անգամ մասնավոր կենսաթոշակային համակարգ Չիլիում ներդրվել է 1981 թ.⁵ Աուգուստո Պինոչետի կառավարման տարիներին, այն բանից հետո, երբ երկրի գործող պետական կենսաթոշակային համակարգը հայտնվեց ճգնաժամում. այն ավելի շատ կենսաթոշակներ էր վճարում, քան մուծումներն էին: Քանի որ բարեփոխումն իրականացվեց ռազմական դիկտատուրայի պայմաններում, միջազգային հանրության ուշադրությունը դրա նկատմամբ զգալի չէր: Սակայն 1989 թ.՝ Չիլիում ժողովրդավարության ինստիտուտների հաստատումից հետո, իրավիճակը փոխվեց: Դրան նպաստեցին նաև ֆոնդային շուկայի աճը, խնայողությունների բարձր մակարդակը: Մի շարք տնտեսագետներ Չիլիի հաջողությունները կապում էին կենսաթոշակային համակարգի մասնավորեցման հետ⁵:

Չիլիի պետական կենսաթոշակային համակարգը ներառում է առնվազն երեք տեսակի ծրագիր: Նախ՝ հին համակարգում մնացած անդամների համար

¹ Kangas S., The Chicago boys and the Chilean 'economic miracle', 2004.

² Gregorio J., Economic Growth in Chile: Evidence, Sources and prospects, Banco Central de Chile, November, 2004.

³ Как в Латинской Америке удалось построить европейскую экономику, журнал "Коммерсантъ Деньги" №27, 14.07.2014, стр. 41.

⁴ От стабильности до бунта за две недели: в чем причина событий в Чили, <https://thebell.io/ot-stabilnosti-do-bunta-za-dve-nedeli-v-chem-prichina-sobytij-v-chili/>

⁵ Brooks, S.M., "Social Protection and Economic Integration: The Politics of Pension Reform in an Era of Capital Mobility", 35 Comparative Political Studies 491(2002), p. 497.

նախատեսվող կենսաթոշակային ծրագրեր, որոնք կառավարվում են Սոցիալական ապահովության ստանդարտացման ինստիտուտի կողմից (ներկայումս լուծարվել է): Երկրորդ՝ պետությունը խոստանում է նվազագույն տարիքային կենսաթոշակի վճարում մասնավոր կենսաթոշակային համակարգի բոլոր այն մասնակիցներին, ովքեր կենսաթոշակի անցնելու պահի դրությամբ իրենց անհատական հաշիվներում չեն կուտակել բավարար միջոցներ՝ նվազագույն կենսաթոշակին հավասար կամ դրանից բարձր կենսաթոշակ ստանալու համար, և ովքեր համապատասխանում են օրենքով նախատեսվող որոշակի պահանջներին: Տվյալ պահանջներից է առնվազն 20 տարվա ապահովագրական ստաժի առկայությունը: Երրորդ՝ սոցիալական (կամ կարիքավորության վրա հիմնվող) կենսաթոշակային ծրագիրը կենսաթոշակներ է վճարում 65 տարեկանից բարձր անձանց և հաշմանդամներին, եթե նրանց եկամուտը նվազագույն կենսաթոշակի 50 տոկոսից ցածր է:

Չիլիի օրինակը ցույց է տալիս, որ պետությունը կենսաթոշակային խնայողությունների ներդրման միջոցով կարող է ոչ միայն լուծել սեփական տնտեսության խնդիրները, այլև դառնալ ներդրումների դոնոր¹:

Ըստ Չիլիի համալսարանի միկրոտվյալների կենտրոնի վերլուծության՝ 2017-ի օգոստոսից մինչև 2019-ի օգոստոսը միջին հաշվով բնակչության 10%-ը վաստակել է 7,8 անգամ ավելի, քան մնացած 90%-ը: Որոշ փորձագետներ ներկայումս Չիլիում ընթացող անկարգությունները անվանում են միջին խավի բողոքի ցույց, որը շատ հիմնական կարիքները մասնավոր հատված տեղափոխելու արդյունքում կա՛մ գրկված է որակյալ կրթություն և բժշկական օգնություն ստանալու հնարավորությունից, կա՛մ էլ ստիպված է դրա համար բարձր գին վճարել: Այսպիսով՝ գնահատվում է, որ Չիլիի միջին ընտանիքը կարող է ծախսել իր եկամուտի մոտ 10%-ը կենսաթոշակների համար, իսկ մոտ 40%-ը՝ իր երեխաների ուսման և վերապատրաստման վճարների համար: Արդյունքում դա հանգեցրեց չիլիական տնային տնտեսությունների պարտքային բեռի ավելացմանը: Ըստ Չիլիի Կենտրոնական բանկի՝ շատ ընտանիքներ իրենց եկամուտի ավելի քան 70%-ը ծախսում են պարտքերը մարելու վրա²:

Երկրում աշխատանքի արտադրողականությունը շարունակում է մնալ ՏՀՀ միջինից գրեթե երկու անգամ ցածր, իսկ եկամուտի բացը երկրի ամենաաղքատների և ամենահարուստ չիլիացիների 10%-ի միջև աշխարհում խոշորագույններից մեկն է: Զինիի գործակիցը 2017 թ. դրությամբ ՀՀ-ում կազմել է 0.33, իսկ Չիլիում 0.46³:

¹ Чили – евростандарты, <http://chile.polpred.com/upload/pdf/Chili.pdf>

² Чилийцы отвергают модель, которую в России считали идеальной, http://www.ng.ru/economics/2019-10-28/4_7713_chili.html

³ Страны 20: Коэффициент Джини, https://www.economicdata.ru/economics.php?menu=demographic&data_type=demography&data_ticker=GINI

Մարդիկ անհանգստացած են ոչ միայն եկամուտի անհավասարությունից, այլև ծերության պահուստի (կուտակումների) անկարողությունից: Չիլիացիները գոհ չեն երկրի ներկայիս կենսաթոշակային համակարգից, որն ամբողջովին կախված է մասնավոր կենսաթոշակային ֆոնդերից: Օրինակ՝ 2016 թվականից ի վեր ամբողջ երկրում բողոքի ցույցեր են սկսվել մասնավոր կենսաթոշակային համակարգի դեմ: Կենսաթոշակային խնայողությունները կուտակվում են մի քանի մասնավոր ֆոնդերում, որոնք կառավարում են 200 միլիարդ դոլարից ավելի գումար, ինչը Չիլիի ընդհանուր ՀՆԱ-ի երկու երրորդն է: Այնուամենայնիվ, կենսաթոշակային վճարները, ի վերջո, չեն բավարարում չիլիացիների սպասումներին¹: Մարդկանց խոստացել էին, որ իրենք կենսաթոշակի անցնելուց պետք է ստանան աշխատավարձի 70%-ը, եթե նրանք 37 տարվա ընթացքում իրենց եկամուտների 10%-ը հատկացնեն կենսաթոշակին: Արդյունքում, ՏՀԶԿ տվյալներով, միջինում սովորական չիլիացին կարող է հավակնել կենսաթոշակի՝ աշխատավարձի 40%-ից պակաս, և դա այն դեպքում, երբ միջին աշխատավարձը թույլ է տալիս բավարարել միայն անհրաժեշտ մինիմումը: Բացի այդ, չիլիացիների մոտ մեկ երրորդը աշխատում է միայն ոչ ֆորմալ ոլորտում: Երկրների մեծ մասում կենսաթոշակային խնայողությունների և կենսաթոշակային նպաստների բեռը բաժանված է աշխատողների, պետության և գործատուների միջև: Բայց Չիլիում կենսաթոշակի մասին պետք է հոգ տանի միայն աշխատողը:

Այս ամենը նշանակում է, որ չիլիացիները չեն կարող սպասել համապատասխան կենսաթոշակների, իսկ մեծամասնության կենսամակարդակը կվատանա: Ի վերջո, բողոքի ցույցերի հիմնական պատճառը հենց անհավասարության և հեռանկարի բացակայության զգացումն էր: Նույնիսկ Սանտյագոյում 2019 թ. ուղեվարձի համեստ բարձրացումը (4%), որը մեծապես կախված է հասարակական տրանսպորտից, իրականում շատ զգայուն է, առավել ևս, որ ուղեվարձը մեկ տարում երկրորդ անգամ բարձրացավ, և դրանից անմիջապես առաջ էլեկտրաէներգիայի սակագինը բարձրացավ 10%-ով:

ՀՀ կուտակային կենսաթոշակային համակարգը Չիլիի համեմատ բավականին նոր է և իր պայմանական մեկնարկը սկսեց 2008 թ, իսկ պարտադիր կուտակային բաղադրիչը ուժի մեջ մտավ 2014 թ հունվարին²: Ներկայումս պարտադիր կուտակային կենսաթոշակ վճարում են 1974 թ. հունվարի 1-ից հետո ծնվածները 2.5%-ի չափով՝ նախկին 5%-ի փոխարեն, պետությունը վճարում է 7.5%՝ նախկին 5%-ի փոխարեն³, և երկրում գործում են երկու մասնավոր կենսաթոշակային ֆոնդեր՝ Amundi-ACBA Asset Management և C-QUADRAT Ampega Asset Management Armenia: Ի տարբերություն ՀՀ-ի (շահառուն անվճար հիմունքով ֆոնդը փոփոխել կարող է տարեկան մեկ անգամ)՝ Չիլիում տարեկան երկու

¹ Чилийцы отвергают модель, которую в России считали идеальной. Реформы "чикагских мальчиков" привели страну к нестабильности, http://www.ng.ru/economics/2019-10-28/4_7713_chili.html

² <http://www.irek.am/views/act.aspx?tid=156203>

³ Գործք, տեղեկատվական ամսագիր, N 103, 2018 (07), էջ 7, www.gortsq.am

անգամ շահառուն անվճար կարող է իր խնայողությունները մի ֆոնդից տեղափոխել մյուսը, միևնույն ժամանակ բաշխել ներդրումները տարբեր ֆոնդերի միջև¹: ՀՀ-ում «Կուտակային կենսաթոշակների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի 35-րդ հոդվածի 2-րդ կետը սահմանում է, որ պարտադիր կենսաթոշակային ֆոնդի փայերը փոխանակելու դեպքում մասնակցից կարող է գանձվել փոխանակման ենթակա փայերի մարման վճար՝ սույն օրենքի 40-րդ հոդվածի 2-րդ և 3-րդ մասերին համապատասխան²:

Անհավասարության և հեռանկարի բացակայության զգացումներ ևս առկա են մեր բնակչության շրջանում, ինչպես որ Չիլիում (չնայած որ այս համակարգը այնտեղ բավական հին է), և շատերը այն համոզմանն են, որ չգիտեն, թե ապագայում ինչպես է լինելու իրենց կենսաթոշակի վճարման խնդիրը, և թե ուր են ուղղվում իրենց վճարած միջոցները:

Հեռանկարի բացակայության զգացումը կանխելու նպատակով առաջարկում ենք մշակել համապատասխան սանդղակ հետևյալ տրամաբանությամբ. առաջիկա 10 տարվա վճարումներից հետո շահառուն հնարավորություն ունենա գոյացած միջոցների մի մասը (օրինակ՝ մոտ 20%-ը) ուղղել կրթական ոլորտ (տարիքային շեմն անփոփոխ մնալու դեպքում), իսկ հետագա 10 տարիների ընթացքում՝ հիպոթեքային վարկավորմանը և առողջապահությանը: Այն անձինք, որոնք կցանկանան կենսաթոշակի անցնել 65 տարեկանում (տարիքային շեմը փոփոխելով) և ունեն առնվազն 30 տարվա աշխատանքային ստաժ, հնարավորություն ունենան աշխատել՝ օրենքով սահմանված կարգով նախկին իրենց 5%-ից ազատվելով՝ թողնելով վերջին երկու տարվա պարտադիր կուտակային բաղադրիչի ամբողջ 10%-ի վճարումը պետությանը:

Առողջապահական համակարգ

Հաշվի առնելով ներկայումս ՀՀ-ում պարտադիր բժշկական ապահովագրության ներդրման վերաբերյալ քննարկումներն ու օրենքի նախագծի ներկայացումը՝ մեր կողմից ուսումնասիրվել է Չիլիում գործող առողջապահական համակարգը, քանի որ այն Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության կողմից նույնիսկ մոդելային է ճանաչվել այլ զարգացող երկրների համար: Ներկայիս առողջապահական համակարգի հիմքերը դրվել են 1973 թ.՝ Պինոչետի կառավարման օրոք: Նոր ռեֆորմով մրցակցություն ձևավորվեց առողջության պետական և մասնավոր ապահովագրողների միջև՝ խթանելով առողջապահական մասնավոր ծառայությունները: 1993 թ. Համաշխարհային բանկի «Ներդրումներ առողջապահության ոլորտում» հաշվետվության հրատարակումից հետո Չիլին դարձավ առողջապահական ծառայությունների նեոլիբերալ

¹ Деловая Чили, том VIII. Экономика и связи с Россией в 2000-08 гг., 140 стр., с 26
http://polpred.ru/free/demo_chili/book.pdf

² «Կուտակային կենսաթոշակների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին, ՀՕ-67-Ն, 21.06.2014:

բարեփոխումների մոդել¹: Գոյություն ունեցող պետական համակարգին զուգահեռ ձևավորվեց մասնավոր առողջապահական ապահովագրության համակարգը՝ ISAPRE, որը պետք է գերիշխող դառնար: Երկու համակարգերն էապես տարբերվում էին: Պետականի դեպքում անդամները աշխատավարձից վճարում են որոշակի մաս իրենց կարիքներին համապատասխան առողջապահական ծառայություններ ստանալու համար, որը ենթադրում էր ռիսկերի բաժանում և առողջապահական ոլորտի ռեսուրսների ներքին վերաբաշխում, մինչդեռ մասնավոր համակարգն առաջարկում էր առողջապահության ապահովագրական փաթեթներ յուրաքանչյուր անհատի կատարած վճարումներին համապատասխան:

Պետական ապահովագրությունը գլխավորապես սպասարկում է մեծահասակներին և ցածր ու միջին եկամուտ ունեցող բնակչությանը՝ ընդգրկելով ավելի մեծ չափով կանանց, հիվանդությունների ավելի շատ դեպքեր: Պետական և մասնավոր համակարգերը տարբեր կերպ են գործում. առաջինն ուղղված է հիմնականում առաջնային բուժօգնության, իսկ մասնավոր հատվածի ծառայություններն ուղղված են մասնագիտացված երկրորդային և երրորդային ծառայությունների իրականացմանը:

Ազգային առողջապահական հիմնադրամը (FONASA) ստեղծվել է որպես պետական գործակալություն, որը հավաքագրում և կառավարում էր պետական համակարգը նախընտրող աշխատակիցների (կամ այն քաղաքացիների, որոնք ISAPRE ընկերության ցանկալի փաթեթը չէին կարող իրենց թույլ տալ) պարտադիր վճարումներից և պետական բյուջեից ստացվող հատկացումներից ձևավորվող ֆինանսական միջոցները: Ելնելով ապահովագրական փաթեթից և ֆինանսական ծածկույթից՝ FONASA-ի շրջանակներում գործում են ապահովագրության 4 կատեգորիաներ՝

- A – ամենաաղքատներ,
- B - խիստ ցածր եկամուտ ունեցողներ,
- C - ցածրից միջին եկամուտ ունեցողներ,
- D - միջինից բարձր եկամուտ ունեցողներ:

B,C,D կատեգորիաները իրավունք ունեն, պետական կազմակերպություններից բացի, ընտրել առողջապահական ծառայություններ մատուցող այլ կազմակերպություններ, իսկ A կատեգորիայի քաղաքացիները թե՛ հիմնական, թե՛ հիվանդանոցային առողջապահական ծառայությունների համար կարող են դիմել միայն պետական հաստատություններ²:

ISAPRE-ն իրավունք ուներ սահմանել առանձին ապահովագրավճարներ՝ հաշվի առնելով անհատական ռիսկային գործոնները: ISAPRE-ի ծախսերը ցածր եկամուտ ունեցող անդամների համար խիստ ցածր էին, և պետական պարտադրանքի արդյունքում այն պարտավորվեց ծածկել որոշակի աղետալի ծախ-

¹ Investing in Health, World Development Report 1993, World Bank, Oxford University Press

² Unger J.P., Chile's neo liberal health reform: an assessment and a critique, PLoS Medicine, 5 (4), e79, p. 0542-0547, April, 2008.

սեր, սակայն, այդուհանդերձ, գրպանից կատարվող վճարումները շարունակում էին խիստ բարձր մնալ: Հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ թանկարժեք փաթեթներով ապահովագրվողները գրեթե կարիք չեն ունենում հավելյալ ծախսեր կատարելու, մինչդեռ ավելի էժան փաթեթներով ապահովագրվածները ենթակա են լրացուցիչ ֆինանսական բեռի:

Ներկայումս Չիլիում աշխատակիցների կողմից բժշկական ապահովագրության հիմնադրամներից որևէ մեկին կատարվում է ամսական վճարում՝ աշխատավարձի 7%-ի չափով: Հիմնադրամները ստանում են նաև պետական ֆինանսավորում չաշխատող բնակիչների բժշկական ապահովագրության համար: Հիմնադրամները հսկվում են առողջապահության նախարարության կողմից: Բնակչության գրպանից կատարվող ծախսերը կազմում են 38%, ինչը հիմնականում ընդգրկում է ցածր եկամուտով ընտանիքները: 2013 թ. չիլիացիների 76.3%-ը պատկանում էր FONASA պետական հիմնադրամին, 18.2%-ը՝ ISAPRE մասնավոր հիմնադրամին, մոտ 3%-ը՝ զինված ուժերի առողջապահական համակարգին, իսկ մյուսները չունեին ապահովագրություն: Ընտանեկան եկամուտի մոտավորապես 5%-ը ուղղվում է առողջապահական ծախսերին, և ընտանիքների մոտ 4%-ը բախվում է աղետալի ծախսերի հետ (սահմանագիծը՝ 30%)՝ ենթարկվելով աղքատացման ռիսկի¹:

Չնայած Առողջապահության համաշխարհային կազմակերպության կողմից Չիլիի առողջապահական համակարգի ներդրումը համարվել է կարևոր անցում Լատինաամերիկյան տարածաշրջանի սոցիալական քաղաքականության մեջ², մի շարք հետազոտողներ համամիտ չեն դրա արդյունավետության հետ՝ պնդելով, որ այն խորացնում է անհավասարությունն ու չի ապահովում ծառայությունների մատուցման պատշաճ որակ: ՄԱԿ-ի Զարգացման ծրագրի գրասենյակի (UNDP) 1998 թ. հաշվետվության մեջ խոսվում է այն մասին, որ Չիլիի բնակչության կարծիքով առողջապահական համակարգը հիմնականում ծախողվում է և չի երաշխավորում բավարար պաշտպանություն սոցիալական ապահովության տեսանկյունից³:

Ներկայումս ՀՀ-ում քննարկում է առողջապահական ոլորտում իրականացվելիք բարեփոխումների նախագիծը: Այն ներդրվելու դեպքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել համակարգի առավել ակնհայտ թերությունները, որոնք առկա են եղել Չիլիում.

- մասնավոր հատվածի ծառայությունների համար լրացուցիչ վճարումների անհրաժեշտություն, ինչը նվազեցնում է առողջապահական ծառայությունների հասանելիությունը ցածր եկամուտ ունեցողների համար, ուստի սահմանափակվում է նրանց մատուցվող ծառայությունների ցանկը,

¹ WHO, PAHO - Pan-American Health Organization, Chile, Health in the Americas, 2017.

² Missoni E., Solimano G., Towards Universal Health Coverage: the Chilean experience, World Health Report Background Paper 4, WHO Health System financing, 2010, p. 28.

³ Garcia A, Trejos JD, Guzman M., Contreras R., Vergara M., Las relaciones laborales en la reformas de la salud y educacin, ILO/OIT, Lima, 2000.

- մասնավոր հատվածն ավելի պատրաստված է ավանդական առողջապահական խնդիրների ծախսերի ծածկմանը, մինչդեռ Չիլիում առկա հիմնական հիվանդություններին, զարգացող երկրներին բնորոշ համաճարակային իրավիճակներին դժվարությամբ է արձագանքում,
- առողջապահական մի շարք ծառայությունների համար գրպանից վճարվող մեծ գումարների անհարժեշտությունը, որոնք հասու չեն հատկապես աղքատներին:

Այնուամենայնիվ, պետք է ընդգծել, որ բժշկական ծառայությունների համար գրպանից կատարվող վճարումների շնորհիվ հնարավոր եղավ մշակել մասնավոր առողջապահական նախագիծ ըստ պահանջարկի, որոնք նվազեցրին ISAPRE-ի շրջանակներում գրպանից վճարումների բարձր և անկանխատեսելի ռիսկերը:

Բարձր տեխնոլոգիաներ

Ճեռնարկատիրության և նորարարության բնագավառում համագործակցության զարգացման նոր հետաքրքիր ռազմավարության օրինակ է Չիլիի ծրագիրը, որն ուղղված է նպաստելու նոր ձեռնարկությունների ստեղծմանը՝ «Ստարտափ Չիլի»։ Այս ծրագիրը մշակվել է Չիլիի կառավարության կողմից, և դրա իրականացումը հանձնվել է Զարգացման ազգային գործակալությանը (CORFO)։ Ծրագրի նպատակը Չիլիում նոր հեռանկարային ձեռնարկությունների ներգրավումն է դրանց ձևավորման փուլում, որպեսզի նրանք երկիրը օգտագործեն որպես հարթակ միջազգային շուկաներ մուտք գործելու:

Երկրի տնտեսական զարգացման ռազմավարությունը բաղկացած է օտար երկրների փորձի վերլուծությունից: Ամենամոտ համակարգը, որը փորձում են կիրառել չիլիացիները, Հարավային Կորեայի և Թայվանի փորձն է, որտեղ կրթության համակարգը կարևոր դեր է խաղում: Երկիրը զարգացնում է պրակտիկայի և վերապատրաստման համակարգ, խրախուսում ուսումը արտերկրում, հատուկ ուշադրություն հատկացնում հայրենասիրական և թիմային ոգու զարգացմանը: Կառավարությունն ակնկալում է, որ արտերկրում ուսում ստացող ուսանողների վերադարձը կնպաստի ուժեղ ստարտափ թիմերի ձևավորմանը և արտերկրում ստացված գիտելիքների կիրառմանը: Պետությունը թույլ է տալիս ուսանողներին մեկնել արտերկիր և մտավախություն չունի, որ ուսանողները կարտագաղթեն երկրից: Առաջնորդվում է նրանով, որ ապագայում երկրում տնտեսական իրավիճակը բարելավվելը կլինի ուսանողների Չիլի վերադարձի հիմնական դրդապատճառը:

Startup-Չիլի ծրագիրը օգնում է ուժեղացնել թիմերը և ներգրավել միջազգային աշխատակիցների, որոնց շնորհիվ օտարերկրացին կարող է ստանալ 3-ամյա վիզա և համաֆինանսավորում պետությունից՝ 40,000 ԱՄՆ դոլարի չափով: Հիմնական պայմանը Չիլիում գրանցված ստարտափում աշխատելն ու Լատինական Ամերիկայի շուկայի վրա կենտրոնացած լինելն է: Այս քաղաքականության շնորհիվ տարեցտարի Չիլիում ավելանում է ամբողջ մայրցամաքից

ձեռնարկատերերի ներհոսքը՝ հնարավորություն տալով ձեռնարկատերերին ստեղծել բիզնես և արտասահմանում սովորելու հնարավորություն ունենալ: Նման վստահելի հարաբերությունների արդյունքները հայտնի են դառնում մի քանի տարի հետո, երբ շրջանավարտները սկսում են վերադառնալ երկիր:

Համանման ստարտափ ծրագրի օրինակ է «Ներուժ» Սփյուռքի ստարտափ ծրագիրը, երբ մենք Սփյուռքից ակնկալում ենք նոր գիտելիքների, գաղափարների ու կարողությունների ներուժը: Ծրագրին կարող են դիմել այն ստարտափերը, որոնք՝

- ունեն նախնական ձևավորված թիմ,
- համահիմնադիրներից առնվազն մեկը ազգությամբ հայ է,
- ստարտափը գտնվում է (նախապես նշված) զարգացման փուլերից որևէ մեկում,
- համահիմնադիրներից մեկը պատրաստակամ է հաստատել և գրանցել ստարտափը Հայաստանում և այստեղ ապրել առնվազն մեկ տարի¹:

Սփյուռքահայերը հրավիրվում են Հայաստան ոչ թե հիմնվելու և ապրելու, այլ իրենց տեխնոլոգիական ստարտափը Հայաստանում գրանցելու և զարգացնելու հնարավորություն ստանալու համար²: Ծրագիրը մեկնարկել է 2018 թվականին (այն իրականացնում էր Սփյուռքի նախարարությունը, որն արդեն կազմալուծվել է): Ի տարբերություն Չիլի ստարտափի՝ այստեղ կարևորվում է հիմնադիրներից մեկի ազգությամբ հայ լինելը, նման սահմանափակում Չիլիում չկա: Չկա նաև տեխնոլոգիական ուղղվածություն, այնտեղ շեշտադրված են նորարարությունը և Լատինական Ամերիկայի շուկաները որպես հարթակ կիրառելու: Կարծում ենք, որ «Ներուժ» ստարտափ ծրագրի համար նպատակահարմար կլինի՝ հիմնադիրներից մեկի ազգությամբ հայ շեշտադրումը արվի առաջին և երկրորդ տեղերի համար, իսկ երրորդ տեղին հավակնելու հնարավորություն տալ՝ ոչ թե պարտադիր պայման դնելով ազգությամբ հայ լինելը, այլ հաղթելուց հետո իրենց թիմ հայազգի անդամի ներգրավելը: Այսպիսով ծրագիրն ավելի մեծ ճանաչում ձեռք կբերի, և հետագայում ներդրումների ավելացման հնարավորությունն ավելի կմեծանա: Իսկ առաջին և երկրորդ տեղերի համար առնվազն մեկ տարի ՀՀ-ում բնակվելը առաջարկում ենք դարձնել 2 տարի (Չիլիում այն 3 տարի է և, ինչպես ցույց է տալիս փորձը, արդյունավետ է):

Կրթության ոլորտ

Չիլիում զարգացման տեսանկյունից բավական մեծ ճանապարհ են անցել կրթական համակարգի բարեփոխումները: Չիլիի օրինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես բաց շուկայական տնտեսության պայմաններում իրավիճակը փոխվում է ազգային «գիտելիքների շուկայում»: Մասնավորեցման գործընթացը ազդում է նաև բուհերի և պետության միջև ֆինանսական հարաբերությունների վրա:

¹ <https://starthub.am/news/4048.html>

² <https://armeniasputnik.am/armenia/20191026/20883572/neruz-2-y-poppoxutyunneri-e-entarkvel-sakayn-pahanjvatc-e-mnum-amboxj-ashxarhum.html>

Պետությունը դադարում է լինել հիմնական «բարերարը», և գնալով ավելի ու ավելի է կիսվում ֆինանսական պատասխանատվության բեռը հենց «կրթական արժեքներ սպառողների», մասնավոր բիզնեսի, բարեգործական կազմակերպությունների միջև՝ միաժամանակ պահպանելով ազգային կրթության համակարգի զարգացման ընդհանուր ռազմավարության ուղղագծման իրավունքը, դրա նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելը, ինչպես նաև կրթության որակի բարելավման խթանումը:

Չիլիում ուսանողների համար ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերվում հիմնականում ուսանողական վարկերի և ոչ թե կրթաթոշակների տեսքով. 2010 թվականի տվյալներով՝ Չիլիում ուսանողների միայն 14 տոկոսն է ստացել կրթաթոշակներ (ԱՄՆ-ում՝ 51%-ը): Ըստ BBC Mundo-ի՝ չիլիացի ուսանողների 70%-ը դիմում է այնպիսի վարկերի, որոնք այնքան թանկ են, որ շատերը կրթության ավարտից հետո մնում են պարտապաններ 10 տարի. պետության կողմից երաշխավորված վարկերը տրամադրվում էին տարեկան 6%-ով, 15 տարի մարման ժամկետով: Այն ուսանողների համար, ովքեր ընդգրկված են Համերաշխության հիմնադրամում որպես առավել կարիքավորներ, տոկոսադրույքը իջեցվել է մինչև 2%: 2012 թվականի տվյալներով՝ շուրջ 30 հազար ուսանողի ընդհանուր պարտքը կազմում էր 400 հազար դոլար¹:

Համեմատության համար նշենք, որ Բնակարան երիտասարդներին վարկային կազմակերպության (Ծրագիր) կողմից վերաֆինանսավորվող ուսանողական վարկը մեր երկրում տրամադրվում է ուսանողներին փաստացի տարեկան 9,5%-ով (2-ից 3%-ը սուբսիդավորվում է), սակայն, ի տարբերություն Չիլիի, վարկառուին տրվում է արտոնյալ ժամանակահատված, որի ընթացքում յուրաքանչյուր ամիս վճարվում են միայն տոկոսները, իսկ վարկի մարում սկսում են իրականացնել ուսման ավարտին հաջորդող առաջին ամսվանից²:

2012 թ. Պիներան իր պաշտոնավարման ավարտին ուսանողական վարկերի տարեկան տոկոսադրույքը 6%-ից իջեցրեց 2% և մեծացրեց գրանտային ծրագրերի ու կրթաթոշակների պետական ֆինանսավորման ծավալները³: Բողոքի նոր ցույցերը բերեցին նրան, որ Բաչելետի իշխանության գալուն պես 2016 թ. Չիլիի խորհրդարանը հաստատեց համալսարաններում անվճար բարձրագույն կրթության մասին օրենքը: Այս օրենքի ընդունումը կարևոր քայլ էր Միշել Բաչելետի կառավարության կողմից մեկնարկած կրթության բարեփոխման շրջանակներում: Մասնավոր համալսարանները նույնպես կարող էին միանալ այս համակարգին՝ պայմանով, որ բավարարվեն որոշակի պահանջներ՝ առևտրային

¹ Deberia ser gratuita la education en Chile? - www.bbc.co.uk (15.09.2011); New higher education law cuts university costs but doesn't placate protesting students. - www.wenr.org; Centro de estudios MINEDUC. Estadísticas de la Education, 2012.

² <https://www.conversebank.am/hy/state/>

³ La Camara de Diputados aprueba proyecto de ley que crea una subvention para la clase media.- www.mineduc.cl (15.01.2013).

նպատակների բացակայություն, հավատարմագրում յուրաքանչյուր չորս տարին մեկ և մի քանի այլ պայմաններ:

Օրենքի համաձայն՝ 2016-ից Չիլիի բոլոր պետական համալսարաններում ուսումը անվճար է: Նախատեսվել է, որ մինչև 2020 թվականը Չիլիում բարձրագույն կրթությունն անվճար կլինի¹:

Միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում առկա խնդիրների պատճառով ձևավորվում են այն բացերը, որոնք ազդում են աշխատուժի շուկայի վրա և հանգեցնում են սոցիալ-աշխատանքային շարժունակության բարձրացման²: Կրթություն-աշխատաշուկա փոխհարաբերությունների միջև Չիլիում նկատվում է լուրջ հակադրեցություն: Մի կողմից՝ տնտեսության առաջատար ճյուղերը պահանջում են բարձր որակավորված աշխատուժ, մյուս կողմից՝ համատարած առկա է քիչ կրթված աշխատուժի պահանջարկ ոչ ֆորմալ հատվածում: Եվ այդ հակադրեցությունը խանգարում է աշխատաշուկայի արդիականացմանը:

Չիլին եզակի կրթական համակարգ ունեցող երկիր է: Այս հանրապետությունում գործում է վաուչերի համակարգ, որը ներառում է պետական բյուջեից կրթական հաստատությունների ֆինանսավորումը: Ավելին, ֆինանսավորումն իրականացվում է ինչպես պետական դպրոցներում, այնպես էլ մասնավոր³: Կրթությունը Չիլիում հարևան երկրների համեմատ բավականին բարձր մակարդակի վրա է⁴: Համատեղ ֆինանսական մասնակցության մոդելի շրջանակներում անընդհատ ավելանում է պետական սուբսիդավորումներ ստացող մասնավոր ուսումնական հաստատությունների քանակը⁵:

Կրթական վաուչերները առաջին անգամ հայտնվեցին Չիլիում 1981 թ.: Դրանց իրականացումը միտված էր մի շարք խնդիրների լուծմանը, մասնավորապես՝ ենթադրվում էր, որ վաուչերների ներդրումը կբարձրացնի ցածր եկամուտ ունեցող ընտանիքների երեխաների կրթության մատչելիությունը և կբարելավի դպրոցական կրթության որակը, ինչպես նաև կրթական հաստատությունների արդյունավետությունը: Վաուչերների ներդրումով մասնավոր դպրոցներում ուսանողների թիվը զգալիորեն աճեց: 1990-ի սկզբին ծրագիրը ընդգրկում էր ուսանողների ավելի քան մեկ երրորդը՝ ընդգրկվածության ընդհանուր թվից: Մասնավոր և մունիցիպալ դպրոցներում սովորող նույն սոցիալական խմբի ուսանողների գիտելիքների որակի փորձարկման արդյունքները ցույց են տվել, որ մասնավոր դպրոցներում ուսանողները ունեն ավելի բարձր մակարդակ: Բացի այդ, վաուչերի ֆինանսավորման ծրագրին մասնակցող մասնավոր դպրոցներում մեկ ուսանողի համար միավորի արժեքը ցածր էր, քան մունիցիպալ դպրոցներում: 1990 թվականին Չիլիի կառավարությունը մեծացրեց կրթության ծախսերը

¹ <https://regnum.ru/news/2042919.html>

² Hopenhayn M., El encadenamiento educacion y empleo: entre eslabon perdido y reproduction de las desigualadas//Tendencias en foco, 2012, N 22. - www.redetis.org.ar

³ Ваучер Образовательный: денежный сертификат, выданный родителям ученика со стороны государства для оплаты обучения. Словарь бизнес-терминов. Академик.ру. 2001.

⁴ <https://visasam.ru/emigration/latinoamerica/zhizn-i-rabota-v-chili.html>

⁵ Chile: recent policy lessons and emerging challenges. - World bank institute. Washington. 1999.

և ավելացրեց վաուչերի արժեքը: Արդյունքում այն դպրոցները, որոնցում հիմնականում սովորում էին ցածր եկամուտ ունեցող ընտանիքների ուսանողները, ստանում էին հասցեական ֆինանսավորում և տեխնիկական աջակցություն¹:

Ուսումնական վաուչերի հիմնական գործառույթներն են՝ սպառողների (կրթություն ստացողների) ընտրության հնարավորությունների ընդլայնում, կրթության համակարգում շուկայական հարաբերությունների զարգացում, կրթական ծառայությունների որակի բարելավում, կրթական ոլորտում ֆինանսական հոսքերի թափանցիկության ապահովում: Քանի որ ընտանիքները կարող են ընտրել, թե որ դպրոցն ուղարկել իրենց երեխաներին (և նրանց վաուչերը կիրառել), իսկ դպրոցների ֆինանսավորումը ուղղակիորեն կախված է այս սխեմայի ներքո ուսանողների թվից, առաջանում են այսպես կոչված քվազիշուկաները². Դպրոցները ստիպված են լինում մրցել՝ առաջարկելով ավելի լավ և (կամ) բազմազան ծառայություններ ուսանողների համար: Բացի այդ, վաուչերները թույլ են տալիս նպատակային աջակցություն ունենալ բնակչության աղքատ հատվածների համար՝ դրանով իսկ նպաստելով հասարակության մեջ սոցիալական արդարության սկզբունքի իրականացմանը³:

Ներկայիս աշխատաշուկան պահանջում է լրացուցիչ և շարունակական կրթության և ստեղծագործ կարողությունների զարգացման անհրաժեշտություն: Կրթության շարունակականությունը խթանելու նպատակով՝ կրթական համակարգի վաուչերներ կարելի է ներդնել հետբուհական համակարգում: Նպատակահարմար ենք գտնում սկզբնական շրջանում ներդնել պիլոտային ծրագրի ձևով՝ աշխատաշուկայի պահանջարկից ելնելով վաուչերին տալով համապատասխան ոլորտի ուղղվածություն: Վաուչերների ներմուծումը նաև կընդլայնի «մասնավոր հատված-պետություն» համագործակցության շրջանակը:

Նման վկայագրերի ներմուծումը, անկասկած, թույլ կտա սովորողներին ավելի շատ հնարավորություններ ստանալ իրենց կրթության տեղը ընտրելու և համապատասխան որոշում կայացնելու համար, իրենց հերթին՝ ուսումնական հաստատությունները կդառնան մրցակիցներ՝ ներգրավելու լավագույն ուսանողներին, իսկ կրթությանը հատկացված պետական միջոցները կօգտագործվեն առավել արդյունավետ և նպատակային: Եվ վերջապես, այս համակարգում այսօր նպատակային ներդրում անելը դառնում է մեր վաղվա հաջողության գրավականը:

¹ https://studme.org/65911/ekonomika/obrazovatelnye_vauchery

² Քվազիշուկան արդյունքն է շուկայական հարաբերությունների արհեստական պարտադրման որևէ ոլորտում (որտեղ այս կամ այն պատճառով տեղի չի ունենում շուկայի բնական զարգացում)՝ նպատակ ունենալով բարձրացնել ընդհանուր արդյունավետությունը և բաշխել ապրանքները (ծառայությունները) շուկայի մասնակիցների միջև մրցակցության հաշվին:

³ Fernandes R., Rogerson R., School Voucher as a Redistribute Device. An analysis of Three Alternative Systems. The Economics of School Choice. University of Chicago Press, 2003, p. 195–226.

Արտահանում

Տնտեսագետների մեծամասնության շրջանում լայնորեն ընդունելի է, որ Չիլին բարձր կայուն աճ ապահովել է իր ազատ շուկայական քաղաքականության շնորհիվ, չնայած որ առանձին հետազոտողներ բերում են հակափաստարկներ: Այսպես՝ Ամիր Լեբդիուին, վերլուծելով Չիլիի արտահանման կառուցվածքը 1960-ից ի վեր, այն կարծիքին է, որ նոր ճյուղերի ձևավորման ներուժի մեծացման և արդյունքում արտահանման դիվերսիֆիկացման գործընթացում որոշիչ դերը պատկանում է պետական և շուկայական ուժերին: Լեբդիուին ուսումնասիրել է նոր ճյուղերին ուղղված միջոցների և ներուժի զարգացման կարևոր դերը (պղնձից բացի համեմատական առավելություններ ունեցող այլ ոլորտների ձևավորման գործում)՝ եզրակացնելով, որ վերջին տասնամյակներում Չիլիի՝ որպես լատինամերիկյան ամենաարագ աճող տնտեսություն հանդիսանալու գլխավոր պատճառը պղնձի բարձր գինն է: Իսկապես, Չիլիի տնտեսական աճը 2014-2017 թթ. դանդաղել է պղնձի գնի անկման հետևանքով, ինչը բացասաբար է ազդել մասնավոր ներդրումների և արտահանման վրա: Հեղինակն ուսումնասիրել է Չիլիի ձեռքբերումների հիմքում ընկած մեխանիզմները՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով նոր ճյուղերի ձևավորման և տնտեսության դիվերսիֆիկացման վրա:

Ներկայումս Չիլիում հանքարդյունաբերությունից հետո սաղմոնի արտադրությունն ամենամեծ արտահանման ծավալներն ունի (ձկնամթերքի արտահանումը 2018 թ. կազմել է 7.8%), մինչդեռ մինչ 1980-ականները այն եղել է գրեթե աննշան: Մինչ շատ մասնագետներ ոլորտի զարգացման գործում կարևորում են 1980-ականների ազատ առևտրային քաղաքականությունը, Ակիո Հոսոնոն պնդում է, որ պետք է դիտարկել դրանից ավելի վաղ տեղի ունեցած տեղական ներուժի ձևավորման գործընթացը, ինչը հնարավորություն կտա հասկանալ, թե ինչպես է այդ ոլորտը կուտակել իր զարգացման համար անհրաժեշտ գիտելիքները¹: 1960-ականներից սկսած այս ճյուղի հաջողության մեջ որոշիչ դերակատարում ուներ պետական միջամտությունը մի քանի դրսևորումներով.

- երկկողմ գիտական և տեխնիկական համագործակցության ծրագրեր, ինչպիսին էր Ճապոնիա-Չիլի սաղմոն նախագիծը,
- պետական և մասամբ պետական գործակալությունների ակտիվ գործունեությունը,
- համագործակցություն գիտահետազոտական լաբորատորիաների հետ և այլն:

Սաղմոնաբուծությունը ահռելի նշանակություն է ունեցել զբաղվածության տեսանկյունից. մոտ 8000 ուղղակի և 2200 անուղղակի աշխատատեղեր 1992 թ.,

¹ Hosono A., 'Genesis of Chilean Salmon Farming', in A. Hosono, M. Iizuka and J. Katz (eds) Chile's Salmon Industry: Policy Challenges in Managing Public Goods, 2016, pp. 21– 44. Tokyo: JICA Research Institute.

38400 ուղղակի և 15000 անուղղակի աշխատատեղ 2004 թ. երկրի հարավային շրջաններում, որտեղ զբաղվածության հնարավորությունները խիստ սուղ էին¹:

2018 թ. տվյալներով Չիլին գինու արտահանմամբ աշխարհում գրավում է 5-րդ հորիզոնականը՝ զիջելով Ֆրանսիային, Իտալիային, Իսպանիային և Ավստրալիային, մինչդեռ մինչև 1990-ականները գինու արտահանման ծավալներով Չիլին որևէ կերպ աչքի չէր ընկնում: Իսկ արդեն 1990-ականներին չիլիական գինու արտահանման ավելի քան 50%-ը բաժին էր ընկնում Եվրոպային, արտահանող ընկերությունների թիվը 2003 թ. դարձավ 110՝ 1997թ. 37-ի փոխարեն²: Միանշանակ նման զարգացման համար կարևոր գործոն էին բարենպաստ հարկային քաղաքականությունն ու տնտեսական միջավայրը, սակայն միայն դրանք բավարար չէին ճյուղի նման արագընթաց զարգացումն ապահովելու համար, քանի որ տրամաբանորեն նմանատիպ արդյունք պետք է դիտարկվեր նաև մյուս ճյուղերում, ինչը տեղի չունեցավ: Եվրոպացի և ամերիկացի ներդրողներին Չիլին գրավել է իր գերազանց բնական պայմաններով, սակայն պետության դերն այստեղ չպետք է անտեսել, քանի որ առողջ և բյուրոկրատիայից զերծ տնտեսության ստեղծումը, կայուն տնտեսական համակարգը, ձևավորված գույքային իրավունքներն ու պարզ օրենքները, ի տարբերություն տարածաշրջանի մյուս երկրների, ներդրողներին թույլ տվեցին վստահությամբ կառուցել իրենց բիզնեսն այստեղ:

Լատինամերիկյան մյուս երկրներից չիլիական գինին առանձնացավ շնորհիվ բարձրորակության ֆրանսիական մոդելի: Բաց շուկան և խաղողի տարբեր տեսակների մշակման սահմանափակումների վերացումը հնարավորություն տվեցին նոր սարքավորումներ ներմուծել և ներդնել դրանք ճյուղի տեխնիկական զարգացման համար: 1980-ականների սկզբին ներքին շուկայում սպառման կրճատումը ստիպեց արտադրողներին նոր շուկաներ փնտրել՝ պահանջելով նորարարական տեխնոլոգիաների կիրառում: Առաջին գլխավոր նորարարությունը փայտե տակառների փոխարեն ֆերմենտացիոն գործընթացում չժանգոտվող պողպատի կիրառումն էր: Գինու որակն էապես բարելավվեց կաղնու փոքր տակառների օգտագործման շնորհիվ: Այս ժամանակահատվածում նորարարությունները այլ երկրներից փոխանցման արդյունք էին և ոչ տեղական գիտահետազոտական աշխատանքների: Օտարերկրյա տեխնոլոգիաների ներդրումը հիմնականում երկու ուղիով էր տեղի ունենում.

- «սովորել ուսումնասիրելով», երբ մասնագետները պետական ֆինանսավորմամբ մեկնում էին այլ երկրների փորձն ուսումնասիրելու,
- միջազգային խորհրդատուների միջոցով, որոնք հրավիրվում էին Չիլի իրենց փորձով և գիտելիքներով կիսվելու համար:

¹ Iizuka M., Gebreyesus M., Using Functions of Innovation Systems to Understand the Successful Emergence of Non-traditional Agricultural Export Industries in Developing Countries: Cases from Ethiopia and Chile, The European Journal of Development Research, 2016.

² Benavente J.M., Technology, adaptation and exports, How some developing countries got it right, The World Bank, 2006.

Ողջ աշխարհում մասնագետների փոխանակման համակարգի առավելությունն այն է, որ նրանք ծանոթանում են տարբեր մեթոդների ու համադրությունների, ինչը թույլ է տալիս կիրառել իրենց մոտ առկա իրավիճակին ամենաշատ համապատասխանող մեթոդը: Նոր գիտելիքների ձեռքբերման մյուս աղբյուրներն են գինու միջազգային ցուցահանդեսները, տոնավաճառները, հրատարակումները, դասընթացներն ու հավաքները: Գիտահետազոտական ծրագրերի շրջանակներում ձեռնարկությունները համագործակցում են համալսարանների հետ՝ հաճախ տրամադրելով տարեկան ֆինանսավորում հետազոտողներին:

1974 թ. ստեղծված Արտահանման խթանման գրասենյակը (ProChile) աջակցում և կոորդինացնում էր փոքր և միջին ձեռնարկությունների՝ արտահանմանն առնչվող գործունեությունը, ֆինանսավորում արտահանմանը նպաստող ծախսերի (տոնավաճառներին մասնակցություն, ճանապարհային և մարքեթինգային ծախսեր և այլն) գրեթե կեսը: Օտարերկրյա շուկաներ, օր.՝ սկանդինավյան շուկաներթափանցելիս Չիլին օգտագործեց այնտեղ բնակվող չիլիացիների գիտելիքները տեղական շուկաների վերաբերյալ՝ նրանցից շատերին աշխատանքի ընդունելով այնտեղ գտնվող գրասենյակներում¹:

Արտահանման խթանման գրասենյակի (ProChile) ֆինանսական աջակցությունը շատ արժեքավոր էր փոքր արտադրողների համար, այն նաև տեղեկատվություն էր տրամադրում՝ միջազգային շուկայում հեշտությամբ կողմնորոշվելու համար²: Գյուղատնտեսության նախարարության կից կառույցները կարգավորում էին ոլորտին վերաբերող օրենքները և վիճակագրական տվյալների հավաքագրման և ամփոփման շնորհիվ տեղեկացնում գինեգործներին առկա տենդեցների մասին, որպեսզի թույլ չտան այս կամ այն տեսակի խաղողի կամ գինու ավելցուկային առաջարկը: Խիստ կարևոր նշանակություն է ունեցել նախարարության բուսասանիտարական գրասենյակը, որը տեղեկատվություն է տարածել հիվանդությունների և վնասատուների վերաբերյալ:

Փորձենք արտահանման տեսանկյունից զուգահեռներ տանել ՀՀ տնտեսության և Չիլիի տնտեսության միջև: Հանքահումքային արտահանումը կազմում է մեր արտահանման մեծ մասը և 2018 թ. ԱՎԾ տվյալներով կազմել է 26.7%-ը, այն դեպքում, երբ 2017 թ. այն կազմել է 30.2% -ը, այսինքն՝ ողջ արտահանման գրեթե 1/3-ը³:

Պղինձը, իսկապես, Չիլիի տնտեսության առանցքն է, այստեղ այս մետաղը կոչվում է oro rojo - «կարմիր ոսկի»: Չիլին պղնձի աշխարհի խոշորագույն արտահանողն է (համաշխարհային արտադրության ավելի քան մեկ երրորդը), ինչպես նաև պղնձի վերամշակման և մոլիբդենի պողպատե արժեքավոր հավելանյութի (ենթամթերքի) համաշխարհային արտադրության 28%-ը բաժին է

¹ Morel-Astorga P., Patterns of Entrepreneurship, Development of Chilean Wine Industry 1850-2000, Lund Papers in Economic History, Development Economics No. 74, 2002.

² <http://www.prochile.gob.cl>

³ ԱՎԾ, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 132:

ընկնում նրան¹: Արտահանման կառուցվածքում պղնձի հանքաքարը, զտված պղինձը և պղնձի առաջնային վերամշակման արտադրանքները կազմում են ավելի քան 50%: Լեռնահանքային արդյունաբերությունը, ըստ էության, կարող է համարվել բարձր տեխնոլոգիական տնտեսության մաս²: Չիլի տնտեսությունը կախված է արտահանումից և պղնձի գներից: Կախվածության առումով նույնը կարելի է ասել ՀՀ-ի համար, սակայն եթե Չիլին կարողանում է մատակարարել աշխարհին պղնձի առաջնային վերամշակման արտադրանք, ապա նույնը չի կարելի ասել մեր երկրի համար: Այս առումով Հայաստանը՝ որպես փոքր երկիր, հանքահումքային ռեսուրսները պետք է խնայողաբար օգտագործի և փորձի արտահանել հավելյալ արժեքով, իսկ դրա միակ ճանապարհը տեղում մետաղե արտադրատեսակների արտադրություն կազմակերպելն է, մյուս կողմից՝ պղնձի խնայողաբար արտահանմանը կարող է նպաստել այլ մետաղների արտահանումը: Հաշվի առնելով ներկայումս աշխարհում աճող էլեկտրամոբիլների արտադրությունը, հետևաբար նաև լիթիում իոնային մարտկոցների պահանջարկը, որտեղ կիրառվող հումքը հիմնականում լիթիումն ու կոբալտն են, դրանք կարող են նպաստել, որ Չիլին ապագայում, պղնձի արտահանմանը զուգահեռ, անցում կատարի 21-րդ դարի «սպիտակ ոսկու»՝ լիթիումի արտահանմանը (Չիլիում բոլորովին վերջերս ստեղծվել է լիթիումի ազգային հանձնաժողով), որովհետև հենց այստեղ է կենտրոնացված լիթիումի աշխարհի պաշարների շուրջ 40%-ը³: ՀՀ-ն այսօր պղնձից կախվածության հետագա կրճատման և դիվերսիֆիկացման ընդլայնման անհրաժեշտություն ունի: ՀՀ-ն այս առումով կարող է նաև իր հիդրոհանքային ռեսուրսների հիման վրա ստեղծել հազվագյուտ մետաղների (ինչպիսիք են լիթիումը, գերմանիումը, բորը, ռութիդիումը և այլն) անմիջական արտադրություն՝ դրանով իսկ մասամբ սահմանափակելով հանքահումքային արտադրանքի արտահանումը⁴: Ըստ գնահատված հաշվարկների՝ Հանքավանի ջրերը տարեկան դուրս են բերում մակերես 14 տ լիթիում⁵: Ինչ վերաբերում է արմատական հանքավայրերին, լիթիումի պաշարներ կան Հրազդանի երկաթի հանքավայրի և Աբովյանի երկաթի հանքավայրի ընդերքում, ընդ որում՝ Աբովյանի հանքավայրում լիթիումի պաշարները ավելի շատ են, քան Հրազդանի հանքավայրում⁶: Անհրաժեշտ է իրականացնել հանքային և թերմալ ջրերի մետաղա-

¹ <https://www.kommersant.ru/doc/2498160>

² «From Natural Resources to the Knowledge Economy: Trade and Job Quality» (От природных ресурсов к разумной экономике: производительность и качество труда), Дэвид де Ферранти (David de Ferranti), Гуилермо Перри (Guillermo Perry), Даниэль Ледерман (Daniel Lederman), Вильям Мэлони (William Maloney), Всемирный банк, 2002 г.

³ <http://rareearth.ru/ru/pub/20161026/02870.html>

⁴ Մ. Կ. Արշակյան, «Հազվագյուտ մետաղները ՀՀ հիդրոհանքային ռեսուրսներում և նրանց արդյունահանման հեռանկարները», Երևանի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, 2005, 2, էջ 123-128:

⁵ Նույն տեղում, էջ 124:

⁶ Հ. Ս. Ավագյան, ՀՀ մետաղական օգտակար հանածոների գնահատումն ըստ մարզերի, մաս 2 (Լոռու, Կոտայքի, Գեղարքունիքի, Տավուշի և Արագածոտնի մարզեր), Եր., «Գիտություն», 2009, 200 էջ, էջ 113-120:

բանության լայնածավալ հետազոտություն, իրականացնել հիդրոհանքային ռեսուրսներում հազվագյուտ մետաղների պարունակության գնահատում, ինչպես նաև մշակել մետաղների կորզման տեխնոլոգիան՝ իհարկե, նախապես հաշվարկելով երկարաժամկետ հատվածի համար այդ արտադրության արդյունավետությունը ՀՀ տնտեսության համար: Վերջիններս կարող են դառնալ այլընտրանքային հումք ներկայիս արագ զարգացող մեքենաշինության ոլորտում: Անմիջապես հանքային ջրերից թանկարժեք տարրերի կորզման տեխնոլոգիան էկոլոգիապես մաքուր է և քիչ ծախսատար:

Անտառահատումները, օդի աղտոտումը, հանքարդյունաբերության հետ կապված խնդիրները, հողի էրոզիայի և ջրի սակավությունը Չիլիի էկոլոգիայի վրա ազդող խնդիրներ են: Մի երկիր, որ հարուստ է աշխարհի շատ բույսերի և կենդանիների տեսակներով, կանգնած է կենսաբազմազանության կորստի առջև¹: Այս առումով մեր երկրի ծառահատումները, հանքարդյունաբերության խնդիրները ևս առաջ են բերել օդի աղտոտվածության, կենսաբազմազանության վտանգներ: Սակայն եթե Չիլին ընդգրկված է աշխարհում օդի առավել աղտոտվածությամբ տասը երկրների շարքում, ՀՀ-ում էլ բավական բարձր է օդի մեջ ծանր մետաղների տեսակարար կշիռը, ուստի մենք նման երևույթներից կարող ենք խուսափել և էկոլոգիապես մաքուր միջավայր ապահովել լայնամասշտաբ այլընտրանքային էներգակիրների կիրառմամբ: Հարկավոր է հնարավորինս մատչելի դարձնել այլընտրանքային վերականգնվող էներգիայի տարածումը: Հատկապես մարզերում տնային տնտեսություններին հնարավորություն ընձեռել արագ և լայնամասշտաբ ներդրմանը. վերջինս կնպաստի ջերմոցային տնտեսությունների լայն զարգացմանը, ինչպես նաև կհանդիսանա հավելյալ եկամտի աղբյուր: Նոր կառուցվող հաստատություններին (առևտրային կենտրոններ, հիվանդանոցներ, կրթական հաստատություններ, տեխնոլոգիական կենտրոններ) խրախուսել արևային վահանակներ տեղադրելու: Դա կարող է լինել շինարարական թույլտվության վճարից ազատման ձևով, գույքահարկի ժամանակավորապես զրոյական կամ ցածր հարկման դրույքաչափի ձևով: Գյուղատնտեսական ոչ բերրի հողերը կարելի է վերածել արևային «ֆերմաների», ինչն արվում է Չիլիում: Վերջին հինգ տարվա ընթացքում այս երկիրը էլեկտրաէներգիա ներմուծողից կարողացել է բավարարել ներքին պահանջարկը ընդհուպ մետրոպոլիտենի շահագործում և համագործակցության ընդլայնման միջոցով մոտ ապագայում նույնիսկ մտադիր է դառնալ արտահանող: Ներքին պահանջարկի էլեկտրաէներգիայի խնդիր ՀՀ չունի, սակայն համագործակցության շրջանակների ընդլայնման խնդիր մենք ևս ունենք: Ապագայում արևային վահանակների լայնամասշտաբ ներդրումը պահանջելու է սպառման նոր շուկաներ:

Չիլիի՝ արտահանման նոր ճյուղերի ձևավորման և զարգացման ուղու ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ պետական նպատակաուղղված քաղա-

¹ Экологические проблемы стран Латинской Америки в XXI веке, <http://greenbelarus.info/articles/07-10-2015/ekologicheskie-problemy-stran-latinskoy-ameriki-v-xxi-veke>

քականության շնորհիվ նախկինում ճանաչում չունեցող ճյուղերը ունակ են ներթափանցելու նոր շուկաներ և դիմակայելու համաշխարհային շուկայի առաջատարների մրցակցությանը: Հենց արտահանումն է տնտեսության գլխավոր շարժիչ ուժը և Չիլիի պարագայում ևս արտահանումն է տարել զարգացման, այլ ոչ թե զարգացման արդյունքում է աճել արտահանումը: Առանձին ճյուղերում արտահանման աճը հանգեցրել է նոր աշխատատեղերի ստեղծմանն ու աղքատության մակարդակի նվազմանը, ինչը խիստ առաջնահերթ նշանակություն ունի նաև Հայաստանում, հատկապես գյուղական շրջաններում:

Կարծում ենք, որ Չիլիում նոր ճյուղերի զարգացմանը և արտահանման խթանմանն ուղղված մեխանիզմներն ու գործիքները կարող են կիրառվել ՀՀ-ում համեմատական առավելություն ունեցող ճյուղերի համար (օրինակ՝ կոշիկի և կաշվե իրերի, թարմ և պահածոյացված մրգերի ու բանջարեղենի արտահանումը և այլն): Չիլիի արտահանման փորձի ուսումնասիրության հիման վրա առաջարկում ենք.

- թիրախային ոլորտ սահմանելով՝ համագործակցել միջազգային կազմակերպությունների հետ, որոնց փորձի փոխանակմանն ու կապիտալի ներգրավմանն ուղղված որոշակի քայլեր պետք է արվեն: Չիլիում ուսումնասիրված երկու ճյուղերի հաջողության մեջ որոշիչ էր միջազգային համագործակցությունը այդ ոլորտի փորձառու օտարերկրյա ձեռնարկությունների հետ:
- Նորարարական տեխնոլոգիաներով ճյուղերի հագեցման համար կառավարության կողմից խրախուսել (աջակցել կապերի հաստատմանը, մասնակի փոխհատուցել ծախսերը) թե՛ տեղական մասնագետների գործուղումները տվյալ ոլորտում առաջատար հանդիսացող երկրներ՝ տեղում ծանոթանալու նորարարական մեթոդներին ու տեխնոլոգիաներին և դրանց կիրառման փորձ ձեռք բերելու, թե՛ օտարերկրյա մասնագետների հրավիրումը՝ սեփական փորձով կիսվելու և առկա իրավիճակին համապատասխան խորհուրդներ տալու նպատակով, ֆինանսավորել և աջակցություն (տաղավարի կառուցում, տարածքի վարձակալություն, կազմակերպիչների հետ համագործակցություն) ցուցաբերել տեղական ձեռնարկություններին միջազգային ցուցահանդես-տոնավաճառներին մասնակցելիս:
- Պետական մակարդակով պաշտոնական կապեր ձևավորել ֆերմերների և գիտահետազոտական հաստատությունների միջև, ինչի շնորհիվ ձեռք բերված գիտելիքներն ու փորձը արագորեն կփոխանցվեն ֆերմերներին և կկիրառվեն: Ձևավորված կապերի շնորհիվ ֆերմերների առջև ծագած խնդիրների լուծմանն ուղղված միջոցներ կառաջարկեն այդ հաստատությունները:
- Որպես ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրանքի վերաբերյալ տեղեկացվածության մեծացման միջոց՝ անհրաժեշտ է խթանել ագրարային զբոսաշրջության զարգացումը, ինչը կնպաստի արտաքին շուկաներում տեղական արտադրանքի ճանաչելիությանը և, հետևաբար, սպառման ընդլայնմանը:

- Հաշվի առնելով հայկական Սփյուռքի լայն աշխարհագրական սփռվածությունը՝ օգտագործել այդ ներուժը օտարերկրյա շուկաներ հայկական ապրանքների առաջնիման նպատակով: Տեղական շուկաների, ինչպես նաև տվյալ երկրներում առկա առանձնահատկությունների (օրենսդրական, ազգային, մշակութային), սահմանված ստանդարտների վերաբերյալ մեր հայրենակիցների գիտելիքները կօգնեն առավել քիչ ռեսուրսներ ծախսելով՝ ներթափանցել այդ շուկաները՝ միաժամանակ ամրապնդելով Հայաստան-Սփյուռք կապերը: Թիրախային շուկա երկրներում արտահանման խթանմանն ուղղված գրասենյակների ստեղծումն ու տեղում բնակվող հայերի ներգրավումն այդ գործընթացին կարող են նոր տեմպ հաղորդել արտահանմանը:

Այսպիսով՝ ելնելով Չիլիում առանձին ոլորտների զարգացման փորձից՝ կարող ենք եզրակացնել, որ պարզապես առևտրի ազատականացումն ու խոչընդոտների վերացումը չէին բերի ցանկալի արդյունքների առանց կոնկրետ ոլորտի զարգացմանն ուղղված հատուկ քաղաքականության մշակման և միջոցառումների իրականացման:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Ավագյան Հ. Ս., ՀՀ մետաղական օգտակար հանածոների գնահատումն ըստ մարզերի, մաս 2 (Լոռու, Կոտայքի, Գեղարքունիքի, Տավուշի և Արագածոտնի մարզեր), Եր., «Գիտություն», 2009, 200 էջ, էջ 113-120:
2. Արշակյան Մ. Կ., «Հազվագյուտ մետաղները ՀՀ հիդրոհանքային ռեսուրսներում և նրանց արդյունահանման հեռանկարները», Երևանի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, 2005, 2, էջ 123-128:
3. Գործք, տեղեկատվական ամսագիր, N 103, 2018 (07), էջ 7, www.gortsq.am
4. «Կուտակային կենսաթոշակների մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին, ՀՕ-67-Ն, 21.06.2014:
5. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2018 թ. հունվար-դեկտեմբերին, ԱՎԾ, էջ 132:
6. Академик.ру. 2001, Словарь бизнес-терминов.
7. Деловая Чили, том VIII. Экономика и связи с Россией в 2000-08 гг., 140 стр., с 26 http://polpred.ru/free/demo_chili/book.pdf
8. От стабильности до бунта за две недели: в чем причина событий в Чили, <https://thebell.io/ot-stabilnosti-do-bunta-za-dve-nedeli-v-chem-prichina-sobytij-v-chili/>
9. Страны 20: Коэффициент Джини, https://www.economicdata.ru/economics.php?menu=demographic&data_type=demography&data_ticker=GINI
10. Чилийцы отвергают модель, которую в России считали идеальной, Реформы "чикагских мальчиков" привели страну к нестабильности, http://www.ng.ru/economics/2019-10-28/4_7713_chili.html

11. Чили – евростандарты, <http://chile.polpred.com/upload/pdf/Chili.pdf>
12. Холодков Н. Н., Латинская Америка на пути экономической модернизации, М.: ИЛА РАН, Институт Латинской Америки Российской Академии Наук, Москва, 2013.
13. Экологические проблемы стран Латинской Америки в XXI веке, <http://greenbelarus.info/articles/07-10-2015/ekologicheskie-problemy-stran-latinskoy-ameriki-v-xxi-veke>
14. Agosin M., Trade and growth in Chile, Cepal Review 68, August, 1999.
15. Benavente J. M., Technology, adaptation and exports, How some developing countries got it right, The World Bank, 2006.
16. Brooks S. M., “Social Protection and Economic Integration: The Politics of Pension Reform in an Era of Capital Mobility”, 35 Comparative Political Studies 491 (2002), p. 497.
17. Chile GDP Per Capita 1960-2019, <https://www.macrotrends.net/countries/CHL/chile/gdp-per-capita>
18. Chandra V., Technology, Adaptation, and Exports: how some developing countries got it right, World Bank 2006, pp. 193-243.
19. Chile: recent policy lessons and emerging challenges. - World bank institute. Washington. 1999.
20. Deberia ser gratuita la education en Chile? - www.bbc.co.uk (15.09.2011); New higher education law cuts university costs but doesn't placate protesting students. - www.wenr.org; Centro de estudios MINEDUC. Estadísticas de la Education, 2012.
21. Fernandes R., Rogerson R., School Voucher as a Redistribute Device. An analysis of Three Alternative Systems. The Economics of School Choice. University of Chicago Press, 2003, p. 195–226.
22. «From Natural Resources to the Knowledge Economy: Trade and Job Quality» (От природных ресурсов к разумной экономике: производительность и качество труда), Дэвид де Ферранти (David de Ferranti), Гуилермо Перри (Guillermo Perry), Даниэль Ледерман (Daniel Lederman), Вильям Мэлони (William Maloney), Всемирный банк, 2002 г.
23. Garcia A, Trejos JD, Guzman M., Contreras R., Vergara M., Las relaciones laborales en la reformas de la salud y educacin, ILO/OIT, Lima, 2000.
24. GLOBAL INNOVATION INDEX 2018, Energizing the World with Innovation.
25. Gregorio J., Economic Growth in Chile: Evidence, Sources and prospects, Banco Central de Chile, November, 2004.
26. Hopenhayn M., El encadenamiento educacion y empleo: entre eslabon perdido y reproduction de las desigualadas//Tendencias en foco, 2012, N 22. www.redetis.org.ar

27. Hosono A., 'Genesis of Chilean Salmon Farming', in A. Hosono, M. Iizuka and J. Katz (eds) *Chile's Salmon Industry: Policy Challenges in Managing Public Goods*, 2016, pp. 21– 44. Tokyo: JICA Research Institute.
28. *Investing in Health*, World Development Report 1993, World Bank, Oxford University Press.
29. Kangas S., *The Chicago boys and the Chilean 'economic miracle'*, 2004.
30. La Cámara de Diputados aprueba proyecto de ley que crea una subvención para la clase media.- www.mineduc.cl (15.01.2013).
31. Lebdioui A., *Chile's Export Diversification since 1960: A Free Market Miracle or Mirage?*, Development and Change, Published on behalf of the International Institute of Social Studies, The Hague, October, 2019.
32. Levy D., Interview with Arnold Harberger, An interview with the dean of "Chicago Boys", Federal Reserve Bank of Minneapolis, March, 1999.
33. Iizuka M., Gebreyesus M., *Using Functions of Innovation Systems to Understand the Successful Emergence of Non-traditional Agricultural Export Industries in Developing Countries: Cases from Ethiopia and Chile*, The European Journal of Development Research, 2016.
34. Mesa-Lago C., "Private and Public Pension Systems Compared: an Evaluation of the Latin American Experience", *Review of Political Economy* 317 (2006), pp. 317–319.
35. Missoni E., Solimano G., *Towards Universal Health Coverage: the Chilean experience*, World Health Report Background Paper 4, WHO Health System financing, 2010, p. 28.
36. Morel-Astorga P., *Patterns of Entrepreneurship, Development of Chilean Wine Industry 1850-2000*, Lund Papers in Economic History, Development Economics No 74, 2002.
37. Opazo T., *The Boys Who Got to Remake an Economy*, Slate.com, January, 2016.
38. Schmidt-Hebbel K., *Chile's Economic Growth*, Cuadernos De Economía, vol. 43 (MAYO), PP. 5-48, 2006.
39. Unger J.P., *Chile's neo liberal health reform: an assessment and a critique*, PLoS Medicine, 5 (4), e79, p. 0542-0547, April, 2008.
40. WHO, PAHO - Pan-American Health Organization, *Chile, Health in the Americas*, 2017.
41. World Bank, *Chile: Regime of Explicit Health Guarantees (AUGE)*. In: Report No. 40047 - GLB. *Realizing Rights through Social Guarantees*, 2007, June 26, pp. 22-32.
42. <https://armeniasputnik.am/armenia/20191026/20883572/neruz-2-y-poppoxutyunneri-e-entarkvel-sakayn-pahanjvatc-e-mnum-amboxj-ashxarhum.html>
43. <https://corfo.cl>
44. <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.CD?locations=CL>

45. <https://habr.com/ru/company/happyfarm/blog/192840/>
46. https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/5976/9780195208900_overview.pdf?sequence=3&isAllowed=y
47. <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5976>
48. <http://rareearth.ru/ru/pub/20161026/02870.html>
49. <https://regnum.ru/news/2042919.html>
50. <https://staff.am/en/company/founder-institute>
51. <https://starthub.am/news/4048.html>
52. https://studme.org/65911/ekonomika/obrazovatelnye_vauchery
53. <https://visasam.ru/emigration/latinoamerica/zhizn-i-rabota-v-chili.html>
54. <https://www.conversebank.am/hy/state/>
55. <http://www.irtek.am/views/act.aspx?tid=156203>
56. <https://www.kommersant.ru/doc/2498160>
57. <https://www.minneapolisfed.org/article/1999/interview-with-arnold-harberger>
58. <https://www.macrotrends.net/countries/CHL/chile/gdp-per-capita>
59. <https://www.pbs.org>
60. <https://www.prochile.gob.cl>
61. <https://www.thenation.com/article/the-chicago-boys-in-chile-economic-freedoms-awful-toll/>

Շողեր Պողոսյան Անուշ Սարգսյան

ՉԻԼԻԻ «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀՐԱՇՔԸ»

Համառոտագիր: Ցանկացած երկրի զարգացման ուղին արդյունավետ տնտեսական բարեփոխումների իրականացման մեջ է: Չիլին տնտեսական բարեփոխումների օրինակ է ծառայել Լատինական Ամերիկայի երկրներից շատերի համար: Հոդվածում ներկայացված են երկրի առանձին ոլորտներում կատարված բարեփոխումներն ու դրանց հետևանքները. ուսումնասիրվել են Չիլիի կրթական, առողջապահական, կենսաթոշակային համակարգերում կատարված փոփոխությունները, ներկայացվել արտահանման խթանմանն ուղղված մեխանիզմները, տեխնոլոգիաների ոլորտին առնչվող երկրի ինտեգրման փորձը: Կատարված ուսումնասիրության հիման վրա ներկայացվել են առաջարկություններ Չիլիի լավագույն փորձն ու մեխանիզմները ՀՀ-ում տեղայնացնելու ուղղությամբ:

Բանալի բառեր. տնտեսական բարեփոխումներ, առաջընթաց, Չիլի, արտահանում, կենսաթոշակային համակարգ, շուկայի ազատականացում, աղքատություն, կրթական համակարգ

Шогер Погосян
Ануш Саргсян

«ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ЧУДО» ЧИЛИ

Аннотация: Путь развития любой страны заключается в проведении эффективных экономических реформ. Чили послужила примером экономических реформ для многих стран Латинской Америки. В статье представлены реформы, проведенные в определенных отраслях страны, и их последствия, изучены изменения в системах образования и здравоохранения и в пенсионной системе, представлены механизмы, стимулирующие экспорт, и опыт интеграции страны в сферу технологий. На основе проведенного исследования представлены рекомендации по применению лучшей практики и механизмов Чили в Республике Армения.

Ключевые слова: экономические реформы, прогресс, Чили, экспорт, пенсионная система, либерализация рынка, бедность, система образования

Shogher Poghosyan
Anush Sargsyan

“THE ECONOMIC MIRACLE” OF CHILE

Abstract: The development path of any country is in implementation of effective economic reforms. Chile has served as an example of economic reforms for many countries of Latin America. The article presents the reforms undertaken in certain sectors of the country and their consequences, studies changes in the systems of education and health care and pension system, presents mechanisms for export promotion and practice of integration of the country into the sphere of technologies. Based on the study undertaken, recommendations on application of the best practice and mechanisms of Chile in the Republic of Armenia are provided.

Keywords: economic reforms, progress, Chile, export, pension system, market liberalization, poverty, education system